

ՆԱԽԱՐԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻ

«Հայ ժողովրդական հեքիաթներին» դիտական հրատարակութեան III հատորը պարունակում է պատմական Այրարատ նահանգի Վաղարշապատ գյուղի (այժմ էջմիածին քաղաք), Շահրիարի Զաֆարապատ գյուղի (այժմ Հոկտեմբերյանի շրջանի Գետաշեն գյուղ), Գրամփա գյուղի և Սուրմալուի Կուլաբ ու Ալիճան գյուղերի (այժմ Թուրքիայում) հեքիաթները: Այս հատորով ամփոփվում են Արարատյան դաշտի հեքիաթները: Հնարավոր է, որ հետագայում հիշյալ բնակավայրերից նոր հեքիաթներ հայտնաբերվեն. այդ նյութերը որպես հավելված կօգտագործվեն հետագա հատորներում:

Պատմական Վաղարշապատի մասին խոսվել է II հատորի նախաբանում: Այժմ մի քանի խոսք Սուրմալուի և մյուս վայրերի մասին, որտեղից ժամանակին գրի են առնվել ներկա հատորում զետեղված հեքիաթները: Սուրմալուն կամ Սուրմառին եղել է հայտնի բերդաքաղաք: Տեղի բնակիչները զբաղվել են բրնձի, բամբակի մշակութամբ, ինչպես և այգեգործութամբ ու բանջարաբուծութամբ: Սուրմալուի բնակիչները հնագույն ժամանակներից սկսած տարբեր ազգութիւնների և բարբառների ներկայացուցիչներ են: Հիշյալ Կուլաբ և Ալիճան գյուղերը եղել են հայաբնակ: Սուրմալուից հեռու չէ Շահրիարի Զաֆարապատ գյուղը, որն ընկած է Շարուրի դաշտում, Արաքսի հովտում:

Գրամփա գյուղը գտնվում է էջմիածնից 3—4 կմ հեռավորոթյան վրա, որի ազգաբնակչութունը ներգաղթածների և բնիկների խառնուրդ է:

Ներկա հատորում տեղ գտած հեքիաթների մեծ մասը հավաքել և հրատարակել է անխոնջ ու բազմավաստակ բանահավաք Սարգիս Հայկունին: Իր հաղորդած տեղեկության համաձայն Ս. Հայկունին 1890-ական թվականներին շրջագայել է Սուրմալուի գավառում, եղել է նաև Շահրիարում և հավաքել տեղի հեքիաթներից: Հետագայում էջմիածնում աշխատելու ժամանակամիջոցում (Գևորգյան ճեմարան) նա շանասիրաբար դրի է առել նաև էջմիածնի հեքիաթներից և այդ բոլորը տպագրության պատրաստելով ներկայացրել է «էմիսյան ազգագրական ժողովածուին», որի II (1901) և IV (1902) հատորներում հրատարակվել են վերոհիշյալ նյութերը:

Ս. Հայկունու բանահավաքչական և բանագիտական գործունեությունը շատ ավելի լայն ու բազմակողմանի է եղել: Նա երկար տարիներ մեղվաշան հավաքել է հայ ժողովրդի բանահյուսության տարբեր ժանրերի ստեղծագործությունները: Նույն «էմիսյան ազգագրական ժողովածուի» II և IV հատորներում լույս են տեսել «Սասնա ծռեր» էպոսի նրա գրի առած նոր տարբերակները, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառների մեծաքանակ ու հետաքրքրական հեքիաթները, ժողովրդական վեպերն ու զրույցները: «էմիսյան ազգագրական ժողովածուի» V հատորն ամբողջովին ընդգրկում է Ս. Հայկունու ժողոված «Հայ-քրդական վեպը», որտեղ ներկայացված են հայ ասացողներից գրի առած քրդական ժողովրդական սիրավեպերը, հերոսական զրույցներն ու հեքիաթները, իսկ VI հատորն ամփոփում է Արևմտյան Հայաստանի գավառների ժողովրդական երգերի, պարերգերի, առածների, հանելուկների, օրհնանքների և այլ ժանրերի նմուշները: Առանձին գրքով լույս է տեսել Ս. Հայկունու հավաքած «Առականն ու կենդանական վեպիկները» (1907): Ս. Հայկունու գրչին են պատկանում բանահյուսական, ազգագրական ու տեղագրական այլ աշխատություններ: Բանահավաքչական ու բանասիրական իր բեղուն գործունեության ընթացքում Ս. Հայկունուն միշտ առաջնորդել է հայ ժողովրդի բանավոր ստեղծագործությունները կորստից փրկելու և դրանցով մեր մշակույթի գանձարանը հարստացնելու բարձր գաղափարը: Իր ժամանակին և հետագայում ըստ արժանվույն գնահատվել է Ս. Հայ-

կունու հայրենասիրական անձնվեր գործունեությունը հայ բանահյուսության նշխարների հավաքման ու հրատարակման ասպարե-րեզում:

Անշուշտ, հայ բանահյուսության նյութերի հրատարակման գործում խոշոր դեր է խաղացել «էմինյան ազգագրական ժողովա-ծուն», որի հետ է կապված Ս. Հայկունու գործունեությունը: Աղ-դագրական-բանահյուսական այդ հանդեսը, պրոֆ. Գր. Խալաթյան-ցի խմբագրությամբ, առաջ քաշեց բանահյուսական նյութերի հրա-տարակման և ուսումնասիրության գիտական մոտեցման խնդիրը և ուղղություն տվեց բանահյուսությամբ զբաղվող բազմաթիվ հայ մտավորականների:

Ներկա հատորի հեքիաթների մյուս խոշոր մասը Տիգրան Նա-վասարդյանցի գրի առած և նրա արխիվում պահպանվող այլ բանահավաքների անտիպ հեքիաթներն են (Արարատյան դաշտի բնակավայրերից): Տ. Նավասարդյանցի գործունեության մասին արդեն խոսվել է II հատորի նախաբանում, որտեղ ամփոփված են նրա տպագիր նյութերը և անտիպ նյութերից մի քանիսը: Ներկա հատորում ընդգրկված են Տ. Նավասարդյանցի բոլոր անտիպ հե-քիաթները, որոնք վերաբերում են Արարատյան դաշտի բնակա-վայրերին: Հաճախ բանահավաքը չի նշում գրառման վայրը կամ հեքիաթի հայրենիքը, այդպիսի դեպքում կողմնորոշվում ենք լեզ-վով՝ բարբառային առանձնահատկություններով և կողմնակի տե-ղեկություններով: Տ. Նավասարդյանցի նյութերի մեջ կան այնպիսի հեքիաթներ, որոնք գեղարվեստական տեսակետից քննության չեն դիմանում: Դրանք այն նյութերն են, որոնք գրի են առնվել անփորձ ուսուցիչների և սիրողների կողմից՝ չպահպանելով բարբառային և ասացողի պատմողական-ոճական առանձնահատկությունները, բայց իրենց մեջ պարունակում են հետաքրքիր միջադեպեր, սյուժե-տային գծեր ու հանգամանքներ, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն գիտական հետազոտությունների համար: Ծ'վ Տ. Նավասարդ-յանցի և՛ Ս. Հայկունու նյութերի մեջ կան նաև միևնույն սյուժեի վարիացիաներ, բայց դրանք բոլորն ընդգրկված են հատորի մեջ, մի մասը՝ հիմնական բնագրերի բաժնում, մյուս մասը՝ Հավելվա-ծում: Մենք առաջնորդվել ենք գիտական հրատարակության սկզբ-բունքով, հաշվի առնելով, որ դրանք ոչ միայն ընթերցանության նյութեր են, այլև ազգագրական, պատմական, գրականագիտական,

լեզվագիտական և այլ բնագավառների հետազոտության նյութեր,
«Հայ ժողովրդական հեքիաթների» III հատորում նույնպես
պահպանված են տեքստաբանական այն սկզբունքներն ու կանոննե-
րը, որոնք մշակված են ամբողջ հրատարակության համար, հաշվի
առնելով նաև այս հատորի բնույթն ու առանձնահատկությունները:
Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ համառոտակի նշել տեքստա-
բանական այն ընդհանուր սկզբունքները, որոնց մասին խոսվել է
նախորդ հատորների առաջաբաններում:

1. Պահպանված է հեքիաթների պատումների ամբողջականու-
թյունը: Տպագիր և ձեռագիր աղբյուրներից առնված նյութերը չեն
ենթարկված որևէ խմբագրական փոփոխության (հապավում, հա-
վելում և այլն): Ասացողների Եսխալները՝ պատմելու ընթացքում
սյուժեհատյին գծից խոտորումներ, դեպքերի, թվերի շփոթում ու
անհամաձայնություն և այլն, չեն ուղղված, բայց դրանց մասին
նշումներ են արված ծանոթության կարգով: Չեն ուղղված նաև
գրական լեզվից ու օտար լեզուներից վերցված այն բառերը, որոնք
ասացողները գործ են ածել հնչյունափոխված ձևով: Այդպիսի բա-
ռերը շարված են շղատառով և անհրաժեշտության դեպքում ծանո-
թագրված: Հեքիաթների վերնագրերը մնում են այնպես, ինչպես
սկզբնաղբյուրներում է:

2. Հեքիաթների լեզուն չի փոփոխված, այսինքն թողնված է
այնպես, ինչպես գրի են առել բանահավաքները ասացողներից:

3. Հեքիաթների բնագրերի նկատմամբ շտկումներ է կա-
տարված այն դեպքում, երբ միևնույն բնագրում նույն բառը հըն-
չական-արտասանական տարբեր գրություն ունի: Հետևողականո-
րեն ճշտված է բնագրերի կետագրությունը: Որոշակի է դարձված
հատուկ անունների գրությունը: Բացի անձնանուններից ու տեղա-
նուններից բնագրերում մեծատառով են դրված նաև կենդանական
ոռ բուսական աշխարհի առանձին ներկայացուցիչներին տրված
անունները և հեքիաթներում գործող հերոսներին տրված մակա-
նունները:

4. Սկզբնաղբյուրներում հանդիպող բանահավաքների ընդմի-
ջարկումները (բառերի և արտահայտությունների բացատրություն-
ներ, առանձին դեպքերի ու դրվագների մեկնաբանություններ և
այլն) առանձնացված են բուն բնագրերից և դրված էջատակին:
Բոլոր տեսակի ճշգրտումների, բացատրությունների ու ծանոթու-

թյունների դեպքում էջատակին համապատասխան նշում է կատարված՝ Մ. Բ. (ծանոթություն բանահավաքի), Մ. Կ. (ծանոթություն կազմողի), Մ. Ա. (ծանոթություն ասացողի):

Այս ընդհանուր սկզբունքների և կանոնների կիրառմանը զուգընթաց հաշվի են առնված նաև սույն հատորի նյութերի առանձնահատկութիւնները: Այս հատորի նյութերը լեզվա-բարբառային կողմից և գրառման մակարդակի ու վիճակի տեսակետից իրարից բավական տարբերվում են:

Վերցնենք, օրինակ, Ս. Հայկունու գրառումները: Թեև դրանք բոլորն էլ պատկանում են Արարատյան բարբառի ճյուղին, բայց արտասանական-քերականական որոշակի տարբերութիւններ կան Սուրմալուի, էջմիածնի և Շահրիարի հեքիաթների միջև, անգամ էջմիածնի և նրա մոտ գտնվող Գրամփա գյուղի հեքիաթների միջև: Սուրմալուի Կուլապ գյուղից գրի առած հեքիաթների մեջ նկատվում է արևմտահայ («կը» ճյուղի) բարբառների և պարսկահայ (Խոյի, Մարաղայի) բարբառների հնչյունական ու քերականական ազդեցութիւնը: Նույն Սուրմալուի Ալիճան գյուղից գրի առնված հեքիաթում Արևմտահայ բարբառների ազդեցութիւնը համարյա չկա: Շահրիարի Զաֆարապատ գյուղի և էջմիածնի Գրամփա գյուղի հեքիաթներում արդեն պարսկահայ բարբառների ազդեցութիւնը համեմատաբար թույլ է արտահայտված: Այս բնակավայրերի հեքիաթների լեզվական խայտաբղետութիւնը մասամբ գալիս է նաև ասացողներից, որոնք տարբեր տեղեր ապրելով՝ խառնել են լեզուն: Այդպիսի մի տեղեկութիւն է տալիս Ս. Հայկունին Շահրիարի Զաֆարապատ գյուղի հեքիաթների ասացող Ա. Զուլոյանի մասին, որը գաղթած է եղել Քորուն գյուղից (Հին Բայազետի մոտ):

Ընդհանուր առմամբ պետք է նշել, որ Ս. Հայկունին հետևողական չէ հեքիաթների լեզվի հնչյունական և քերականական առանձնահատկութիւնների պահպանման հարցում, որի մասին նշել են ժամանակին նաև նրա աշխատութիւնների գրախոսները: Օրինակ, Գրամփա գյուղի «Անհավատարիմ և հավատարիմ կիները» հեքիաթի մեջ նույն բառը դրված է երեք ձևով՝ (փանձարա, փանձարա, փանձարա): Նույն այդ հեքիաթում կան քերականական անհարիր ձևեր («խոխոոց է գալում», «խոսեց թագավորին հետը» և այլն): Սուրմալուի հեքիաթների մեջ հանդիպում ենք նույնպիսի անհետեվողականութիւն, ինչպես օրինակ՝ աՉԿ, աՁՔ, էթանք, էրթանք

և այլն: էջմիածնի հեքիաթներում ընդհանուր առմամբ լավ է պահպանված բարբառի յուրահատկությունները (մոնց ա, թիա, դիտամ և այլն), բայց կան նաև խոտորումներ (բոնե՛ հս, էկե՛ հս, մե մեշի մեշ մտան, և այլն): Ս. Հայկունին իր դրի առած նյութերի մեջ ներմուծել է նաև մայրենի բարբառի (Տրապիզոն) հնչյունական և քերականական որոշ ձևեր, իսկ երբեմն էլ զրական հայերենի տարրեր:

Ս. Հայկունու հեքիաթներում միօրինակ ենք դարձրել այն բառերը, որոնք հնչյունական և քերականական կողմից հեռանում են տվյալ բարբառի օրինաչափություններից, հատկապես երբ կիրառված ենք գտնում ճիշտ ձևը: Ուղղում ենք կետադրությունը, ավելի հստակ դարձնում առոգանության նշանների գործածությունը:

Տ. Նավասարդյանցի ձեռագիր նյութերը երկու խմբի են բաժանվում: Մի մասը իրեն՝ Նավասարդյանցի անձնական գրառումներն են (թեև չի նշում այդ մասին), որոնք համեմատաբար լավ վիճակում են (Արարատյան բարբառի լեզվական-բարբառային առանձնահատկությունները պահպանված են), իսկ մյուս մասը Նավասարդյանցին ուղարկված այլ բանահավաքների նյութեր են, որոնք գրեթե վերապատումներ են, զրական լեզվի և բարբառային տարրերի խառնուրդով: Այդ նյութերի մեջ օգտագործված են նույնիսկ զրական լեզվի արխաիկ ձևեր (նոբա, սոբա և այլն): Չեռագիր այդ սևագիր նյութերում շատ կան վրիպումներ, շարադասական և շարահյուսական անհարթություններ, հատկապես ու շաղկապի անհարկի օգտագործում: Հնարավոր չափով այդ վրիպումներն ու անհարթություններն ուղղել ենք:

Մի քանի խոսք հատորի կառուցվածքի մասին:

«Հայ ժողովրդական հեքիաթների» III հատորն ունի հետևյալ բաժինները՝

1. Հիմնական բնագրեր.— Այստեղ ընդգրկված են բոլոր այն հեքիաթները (և՛ Ս. Հայկունու տպագիր նյութերից և՛ Տ. Նավասարդյանցի անտիպ նյութերից), որոնք բովանդակության ամբողջականության և ժանրային-գեղարվեստական տեսակետից անթերի են, այսինքն հեքիաթային տվյալ սյուժեն ներկայացնում են անխաթար և առանց աղճատման:

2. Հավելված.— Այստեղ զետեղված են՝ ա) Ս. Հայկունու գրի առած և ճեմինյան ազգագրական ժողովածուի» IV հատորում

տպագրված «Անգին բիրբուլ և տիկին Մանուշակ» ու «Շեխ-Սատի» հեքիաթները, որոնց ասացողը ծագումով քուրդ է եղել (Մկրտիչ-Կուլան Շահրիմանյան) և պատմել է Վաղարշապատի ու Մոկաց խառը բարբառով: բ) Ծ՛վ Ս. Հայկունու, և՛ Տ. Նավասարդյանցի նյութերից այն հեքիաթները, որոնք բովանդակության ամբողջականության և սյուժետային գծի զարգացման տեսակետից անթերի չեն, ինչպես նաև այն հեքիաթները, որոնք ակնհայտ տարբերակներ են՝ հեքիաթային դեմքերի ու գործողությունների նույնանման զարգացմամբ: գ) Այնպիսի հեքիաթները (մեծ մասամբ Տ. Նավասարդյանցի անտիպ նյութերից), որոնց մեջ լեզվա-բարբառային առանձնահատկությունները չեն պահպանված և հանդես են բերված որպես ազատ վերապատմման: դ) Անավարտ և թերի հեքիաթները, երբ զանազան պատճառներով գրառման ձեռագրերի սկիզբը կամ վերջը պակասում է, բայց միայն այն դեպքում, երբ այդ նյութերը բանահյուսական արժեք և հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Ներկա հատորում հիմնական բնագրերի և Հավելվածի նյութերի մեջ ներքին դասակարգում՝ ըստ հեքիաթների բնույթի, սյուժեների ու թեմաների, չի կատարված, որպիսին արված էր նախորդ հատորներում: Հեքիաթների ներքին դասակարգում չի կատարված՝ նկատի առնելով ներկա հատորի նյութերի տարրեր տեղերից և տարբեր մարդկանց կողմից գրի առնվելու հանգամանքը: Այդպիսի դասակարգման դեպքում կստացվեր գրառման տարբեր սկզբունքներով ու բարբառային տարրեր երանգ ունեցող նյութերի խալտաբղետ խառնուրդ: Դրա համար էլ նյութերը դասակարգված են ըստ կոնկրետ բնակավայրերի և ասացողների. օրինակ, Սուրմալուի նյութերը դրված են առանձին, Շահրիարինը՝ առանձին, Վաղարշապատինը՝ Ս. Հայկունու գրառումները՝ առանձին, Տ. Նավասարդյանցինը՝ առանձին: Այսուհանդերձ տվյալ դասակարգման թերին լրացնելու համար հատորի վերջում տալիս ենք հատորի հեքիաթների բաժանումը ըստ բնույթի և սյուժետային-թեմատիկ խմբերի՝ նշելով հեքիաթների համարները:

3. Բառաբան.— Ընդգրկում է տվյալ հատորում հանդիպող օտար բառերի և դժվար-հասկանալի բարբառային բառերի բացատրությունները:

4. Ցանկեր.— ա) Անվանական, որտեղ տրված են I, II, III հատորներում (Արարատյան դաշտի հեքիաթներ) եղած անձնանուն-

ները, ինչպես նաև բոլոր հեթաթախին հատուկ անունները, անհրա-
ժեշտ դեպքերում՝ մասնակի բացատրությամբ: բ) Առարկայական,
որտեղ ներկայացված են I, II, III հատորներում հանդիպող բնու-
թյան, հասարակական-տնտեսական, ընտանեկան-կենցաղային և
հեթաթախին-առասպելական բոլոր իրերն ու երևույթները, անհրա-
ժեշտ դեպքերում մասնակի բացատրությամբ: գ) III հատորի հե-
թաթախների այբբենական և ըստ տեղի ու ասացողների ցանկեր:

